

МОВЛЕННЄВА ВЗАЄМОДІЯ ДІТЕЙ ІЗ ЗАЙКАННЯМ: ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ

Визнання Україною Конвенції ООН про права дитини та Всесвітньої декларації про забезпечення виживання, захист і розвиток дітей посилило увагу громадськості до проблем дітей з особливостями психофізичного розвитку, викликало необхідність створення сприятливих умов для їхньої інтеграції у систему сучасних суспільних відносин.

У державній національній програмі „Освіта” (Україна ХХІ століття) наголошується на необхідності удосконалення освіти дітей з особливостями психофізичного розвитку у системі закладів суспільного виховання, забезпечення їхньої повноцінної життєдіяльності і соціального захисту, створення для них умов максимальної психолого-педагогічної корекції.

Це завдання уповні стосується категорії дітей з синдромом зайкання, який характеризується як дискоординаційне порушення темпу та ритму мовлення внаслідок мимовільного судомного стану м'язів мовленнєвого апарату.

На сьогодні невротичні порушення мовленнєвого процесу, зокрема зайкання, є важливою психолого-педагогічною і медичною проблемою. Не останню роль у збільшенні числа осіб з даними розладами відіграють не тільки фактори, що визначають ураження центральної нервової системи в пре- і постнатальні періоди, але й підвищення рівня психоемоційної напруги, зниження механізмів резистентності і несприятливі екологічні обставини. За даними Британської асоціації зайкання (British stammering association) різними видами невротичних мовленнєвих розладів страждає від 1 до 3% жителів Європи. Аналогічна ситуація значною мірою спостерігається і в Україні. Проте, не дивлячись на всю актуальність цієї проблеми, етіологія і патогенез зайкання залишаються недостатньо вивченими. Цей висновок стосується також механізмів його патогенетичної і педагогічної корекції.

Зайкання є резистентним до терапії і рецидиви можливі впродовж усього життя. З літературних джерел відомо, що найчастіше рецидив захворювання припадає на час інтеграції дитини в освітнє середовище (Л. Бєлякова, О. Д'якова, 2000), що пояснюється як збільшенням навантаження на нервову систему дитини, так і несприятливим впливом однокласників і вчителів на психічну діяльність зайкуватого (О. Яструбова, 2000). Таким чином, у рамках загальної і спеціальної педагогіки, гостро постає проблема ефективної і цілеспрямованої адаптації дітей з синдромом зайкання до навчання в загальноосвітній школі.

Теоретичний аналіз і узагальнення наукових досліджень у галузі логопедії свідчать про їх спрямованість на розв'язання важливої проблеми, пов'язаної з виявленням характерних вад мовлення при зайканні, аналізом структури і природи цього порушення, вивченням особливостей психічного розвитку дітей із синдромом зайкання, забезпеченням корекційно спрямованого формування мовлення (А.Авербух, М.Асатіані, Н.Власова, Г. Волкова, В.Гіляровський, В. Селівєрстов, Ю.Флоренська, Е.Фрешельс, М.Хватцев, В. Шкловський, М.Шуберт).

Аналіз і систематизація уявлень, що існують на сьогодні у вітчизняній і зарубіжній логопедії свідчать про широке представлення традиційних і нетрадиційних прийомів формування стійкого плавного мовлення в дітей і підлітків, які страждають зайканням, корекційних технік, спрямованих на формування в них плавного мовлення, серед яких, як основні, можна виділити: 1) формування загального і мовленнєвого дихання; 2) формування просодичної сторони мовлення; 3) розвиток ритмізації і координації рухів; 4) регуляція емоційного стану; 5) розвиток плануючої функції мовлення. Такий підхід до вирішення проблеми формування мовлення в цій категорії дітей і підлітків передбачає застосування системи чітко розмежованої, однак узгодженої роботи спеціалістів різного профілю: логопеда, психолога, психоневролога (для дітей), психотерапевта (для підлітків), логоритміста і, що не менш важливо, спеціаліста з фізичного виховання.

Такий комплексний підхід спрямовується на реалізацію основних завдань, які вирішуються одночасно і першим з яких є формування навички стійкого плавного мовлення як можливості мимовільного виконання кожної синтагми на єдиному мовленнєвому видиху, без пауз і повторів у процесі безперервної артикуляції. Відповідно цьому завданню логопедичні техніки реалізуються в основному на логопедичних і логоритмічних заняттях. Друге завдання, вирішення якого здійснюється лікарем-психотерапевтом, а також психологом, спрямоване на проведення психотерапії, психологічних тренінгів, функціонального тренування. У даному разі зусилля спеціалістів спрямовуються на формування соціальної активності в дитини чи підлітка і зміни їх ставлення до своєї мовленнєвої вади.

Цей комплексний підхід деякі автори збагачують також реалізацією третього завдання, спрямованого на забезпечення впровадження в навчальні і позакласні форми фізичної культури засобів фізичної реабілітації. Так, базуючись на результатах аналізу науково-літературних джерел у галузі логопедії, загальної і диференціальної психофізіології, вікової фізіології і спеціальної педагогіки, спрямованих на розв'язання проблеми формування плавного мовлення в осіб, які мають різні форми зайкання, обґрунтовано основні напрями дослідження вікових особливостей системи дихання в спокої і при фізичних навантаженнях, сенсомоторних функцій, стану серцево-судинної системи, антропометричних та фізіометричних показників та розроблено спеціальна науково обґрунтована методика формування плавного усного мовлення в дітей і підлітків із зайканням засобами комплексної фізичної реабілітації.

Встановлено, що, оскільки більшість дітей і підлітків, які страждають зайканням, притаманний складний симптомокомплекс порушення, що виявляється в поєднанні різноманітних і взаємопов'язаних вад загальної і мовленнєвої моторики, просодії мовлення та емоційно-вольової сфери, то в їх основі лежать розлади нейродинаміки переважно функціонального і системного характеру. Однак підкреслюється, що при спільності проявів, необхідно також враховувати виявлені особливості, пов'язані в кожному випадку зі специфікою показників та своєрідністю їх комбінацій і взаємозв'язків. У цьому зв'язку доведена необхідність визначення в комплексній системі корекції зайкання диференціальних шляхів педагогічної роботи з різними підгрупами дітей з уражуванням психолого-педагогічної форми розладу.

Ідея комплексності заходів для усунення зайкання на сьогодні вважається загально визнаною, хоча такі її компоненти, як морфофункціональні характеристики осіб із зайканням, показники їх фізичної підготовки та розвитку в контексті проблеми подолання зайкання і логоневрозів потребують подальшого вивчення як водночас і такі системи корекційно-реабілітаційного впливу, як рефлексотерапія та аутогенне тренування, що розглядаються як одні з важливих засобів комплексного відновлення у дітей і підлітків нормального темпу і плавності усного мовлення.

Узагальнюючи, зазначимо, що логопедичній літературі стверджується, що при зайканні порушується головним чином мовленнєво-рухова моторика, адже поруч з власне мовленнєвими порушеннями, коли судова охоплює м'язи, що беруть участь у мовленнєвому акті, при зайканні мають місце рухові розлади в інших групах м'язів, які пов'язані з іррадіацією збудливого процесу руховою зоною кори головного мозку. Акцент на корекції загальної рухової сфери є правомірним, оскільки така робота сприяє усуненню розлитих змін у вигляді моторної напруги, скутості чи рухового неспоконня. Крім того, за положенням нейропсихології всі види людської діяльності, не зважаючи на їх відмінності за змістом, мають одну і ту ж будову, яка включає одні і ті ж функціональні частини; між окремими видами діяльності існують чітко визначені залежності, знаючи які, можна за одними елементами діяльності будувати інші (А.Р.Урлія, З.О.Решетова, С.А. Саркісов, Є.Г. Симерницька, І.Н.Філімонов та ін.). Таким чином, цілеспрямований розвиток у дітей і підлітків із зайканням сили, швидкості, координації та ін. показників загальної моторики одночасно сприяє (що є особливо важливим) поліпшенню стану мовленнєво-рухової функції і психомоторики під час мовленнєвої комунікації та інтенсифікує можливість підтримувати природний темп мовлення.

Водночас у логопедичній літературі практично відсутні відомості про психолого-педагогічну адаптацію до шкільного навчання дітей з синдромом зайкання, тобто про особливості перехідного періоду від дошкільного до молодшого шкільного віку дитини, про стан психолого-педагогічної адаптації дітей з синдромом зайкання до навчання в школі, а також не з'ясовані шляхи психолого-педагогічної системи адаптації даної категорії дітей до шкільного навчання в перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку.

Ми передбачаємо, що своєчасне прогнозування та запобігання виникненню труднощів адаптації дітей з синдромом зайкання до освітнього середовища можливе за умови визначення характерних особливостей сформованості в дітей адаптаційних механізмів і застосування комплексної системи психолого-педагогічних засобів їх формування. Вважаємо, що одним із напрямів досягнення цієї мети є цілеспрямоване формування в дошкільників із зайканням регулятивного компонента психіки (універсальних правил та стратегій спілкування) сприятиме інтенсифікацію процесу афективно-смислової адаптації дітей та ефективного їх вхожденню у шкільне середовище.

При цьому особливого значення ми надаємо розгляду проблеми мовленнєвої взаємодії дітей із зайканням у діалозі, що визначає необхідність визначення динаміки мовленнєвої взаємодії і способів ведення діалогу з розмови та характеристики дитини із зайканням як співрозмовника.

Організація дітьми спільних дій, координація співбесідниками „крюків” у розмові, тобто визначення особливостей взаємодії комунікантів, є важливою педагогічною складовою комунікативної функції мовлення. Необхідність вивчення інтерактивного аспекту діалогу підкреслював Б.Ф.Ломов, який розглядав спільні мовленнєві дії як мікрорівень спілкування.

Хоча проблема мовленнєвої взаємодії і її механізмів є ключовою в розумінні спілкування, помітне зрушення в її вивченні досягнуто в останні десятиліття. Це пов'язано з тим, що внаслідок довшого часу вивчення мовлення виконувалося в рамках парадигми, орієнтованої на індивідуальні процеси. Такий підхід, що відображає уявлення про предмет дослідження, який склався в загальній психології, накладає серйозні обмеження на розуміння ролі мовлення в спілкуванні. Дійсно, мовлення пов'язане з практичною ситуацією і записане в комунікацію, його не можливо зрозуміти „як take”. У сучасних роботах отримують розповсюдження комунікативний підхід, що передбачає проведення комплексних теоретичних та імперичних досліджень дискурсу, тобто мовлення з урахуванням сукупності психологічних, лінгвістичних, прагматичних, соціокультурних, та інших факторів, мовлення, „зануреного в життя”.

Звернення до проблематики дискурсу створює основу для зближення досліджень мовлення і вивчення спілкування: мовлення розглядається в системі комунікативних відношень, у реальних життєвих ситуаціях. Досліджуються принципи комунікації і правила інтерпретації висловлювань, що використовуються (прагматичний напрям); розглядається вплив соціальної належності комунікантів на організацію дискурсів (соціолінгвістичний аналіз комунікації), описуються соціальні форми вербальної комунікації (сімейний дискурс та ін.) і вплив факторів ситуації на протікання спілкування (дослідження розмовного мовлення та ін.). Значна увага приділяється вивченню тонкої організації розмови включеної в механізм взаємодії співбесідників. Поряд із загальними правилами координації реплік – „дринцопом послідовності” ці дослідження розкривають важливу роль пауз, переміщення погляду, найдрібніших одиниць висловлювань в передачі слова певній особі, корекції збоїв на протязі розмови. Принцип послідовності, який розуміється в рамках інтерактивного напрямку як базовий в організації розмови, пояснює узгодження парних реплік і певною мірою розкриває наскрізну взаємозалежність реплік. Разом з тим цей принцип передбачає, що узгодження реплік регулюється правилами поєднання мовленнєвих актів, а також характеристику загальної організації розмови. Однак вченими висловлюється думка про те, що поряд з універсальними правилами, які забезпечують участь у розмові, необхідно враховувати більш спеціальні прийоми, що характеризують певний спосіб ведення розмови. Виявлення і врахування таких розмовних стратегій, тією чи іншою мірою притаманних дитині із зайканням як співбесіднику, актуальні у зв'язку із завданням оптимізації їх спілкування, дослідження диференціально-психологічного плану. Крім того, оскільки використання зазначених спеціальних прийомів залежить від умов комунікації та її мети, то відкривається можливість охарактеризувати соціальну практику дитини, що складалася в різних сферах її діяльності.

У лінгвістиці та психології достатньо широко висвітлено результати дослідження різних підходів, спрямованих на вивчення мовлення, „зануреного в життя”. Так, основу інтерактивного підходу до організації мовлення склало уявлення, відповідно до якого взаємодія співбесідників здійснюється за двома основними лініями: вирішення певної пізнавальної проблеми; ставлення комунікантів і їх регуляція. Ці уявлення, що пов'язують взаємодію з інтелектуальними зусиллями комунікантів в осмисленні різних питань і їх стосунків спираються на дані соціально-психологічного вивчення інтеракції в малій групі і групового вирішення задач, тобто рух розмови визначається в динаміці взаємозалежних ліній комунікації – проблемної і ліній стосунків. Так, конфронтація співбесідників викликає перехід від оцінних висловлювань і концептуалізації повідомлення, що поступило, до обміну інформацією і залучення додаткових фактичних відомостей. Це дозволяє досягнути певного рівня консолідації і відкриває можливість глибшого обговорення. Репліки комунікантів об'єднують і регулюють включеність у загальний хід розмови і це стосується як проблемної сторони розмови, так і відносин, що формуються. Такий підхід в основному

характеризує індивідуальний вклад учасників в організацію розмови, опис їх поведінки в розмові та характеристику їх особливостей як співбесідників.

Отже, важливим аспектом вивчення взаємодії дітей із заїканням як партнерів в розмові виступає виявлення тих прийомів, що складають певну лінію їх поведінки, ту чи іншу розмовну стратегію. Крім того, для опису розмовної поведінки в дітей-комунікантів матиме виявлення зразків їх комунікативної практики (диалогів і полемік), способів ведення розмови і кваліфікація їх індивідуальних особливостей як співбесідників. Разом з тим такий підхід дозволить описати ініціативну незалежну стратегію ведення розмови, для якої значущою є спосіб постановки теми, позиція комунікантів в діалозі, спосіб ведення розмови і ті зміни, які відбуваються в діалозі, що спричинені зниженням активності поведінки і переходу від лідерських до партнерсько-орієнтованих стратегій. У результаті можуть бути отримані достатньо загальні, цілісні і одночасно конкретні характеристики індивідуальних особливостей ведення розмови дітьми із заїканням (певні правила координації дій співбесідників, принципи узгодження реплік та ін.), що є важливим у консультативній і корекційній роботі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахутіна Т.В., Пылаева Н.М. Методология нейропсихологического сопровождения детей с неравномерностью развития психических функций // Школа здоров'я. – 2002. - № 4.
2. Шкловский В.М. и др. Классификация заикания // Журнал неврологии и психиатрии. – 2002. - № 8. - С. 67-69.
3. Шкловский В.М. и др. Патогенетические механизмы заикания // Журнал неврологии и психиатрии. – 2000. - №4. - С. 50-53.
4. Янькин П. Универсальный метод изучения школьной адаптации // Московский психологический журнал. – 2003. - №2.
5. Павлова Н.Д. Интерактивный аспект дискурса. Подходы к исследованию // Психологический журнал. – 2005. Том 26. - №4. - С. 66-76.
6. Павлова Н.Д. Психология дискурса // Психология в XXI веке / Отв. ред. Дружинин В.Н. М., - 2003. - С. 396-415.

Подано до редакції 05.09.08

РЕЗЮМЕ

У статті наведені актуальні питання формування в дошкільників із заїканням регулятивного компонента психіки (універсальних правил та стратегій спілкування), що сприятиме інтенсифікацію процесу афективно-смілової адаптації дітей та ефективному їх входу в шкільне середовище.

SUMMARY

The article demonstrates some actual problems concerning formation of regulative psychic component (universal rules and strategies of interaction) in stammering children which is to enable intensifying their affective and content adaptation and their effective entering school environment.

Ключеві слова: Заїкання, мовленнєво-рухова моторика, невротичні порушення, мовленнєва взаємодія, комунікація, психолого-педагогічна адаптація.

Keywords: stammering, speech and motion motor activity, neurotic deviations, speech interaction, communication, psychological and pedagogical adaptation.
